UNIVERSITY OF HELSINKI

https://helda.helsinki.fi

Lapsen tilanteen arviointi lastensuojelussa ja lapsiperhesosialityössä : Aikalaiskuvausta

Jaakola, Anne-Mari; Lamponen, Tuuli; Aaltio, Elina; Aarnio, Noora J; Haapala, Maija ...

Kiili, Johanna; Jaakola, Anne-Mari; Anis, Merja; Lamponen, Tuuli; Stenvall, Elina

2024

http://hdl.handle.net/10138/592848

Jaakola, A-M, Lamponen, T, Aaltio, E, Aarnio, N J, Haapala, M, Heino, E, Poso, T, Repo, J & Veistilä, M 2024, Lapsen tilanteen arviointi lastensuojelussa ja lapsiperhesosialityössä : Aikalaiskuvausta. julkaisussa J Kiili, A-M Jaakola, M Anis, T Lamponen & E Stenvall (toim), Lapsiperheiden ja lastensuojelun sosiaalityö. Gaudeamus, Helsinki, Sivut 93-106.

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository. https://helda.helsinki.fi
This is an electronic reprint of the original article.
This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.
Please cite the original version.

6

LAPSEN TILANTEEN ARVIOINTI LASTENSUOJELUSSA JA LAPSIPERHESOSIAALITYÖSSÄ

Aikalaiskuvausta

Anne-Mari Jaakola, Tuuli Lamponen, Elina Aaltio, Noora Aarnio, Maija Haapala, Eveliina Heino, Tarja Pösö, Jenni Repo & Minna Veistilä

Lapset ovat lapsuudessa ja nuoruudessa jatkuvan arvioinnin kohteena. Jo ennen syntymää ja etenkin sen jälkeen arvioidaan lapsen kehitystä ja hyvinvointia samoin kuin valmiuksia, ominaispiirteitä ja taitoja. Niitä suhteutetaan samanikäisiin yhtä lailla kuin lapsuuden instituutioiden odotuksiin ja pyritään tunnistamaan tavanomaisuutta ja poikkeamia. Lasta arvioidaan myös palveluissa. Yhteiskunnassa on erilaisia lapsille ja perheille tarkoitettuja palveluita, joiden piiriin pääseminen vaatii arviointia. Tällaisia palveluita ovat esimerkiksi lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun palvelut. Ammattilaisten arvioinnin pohjalta tehdään päätöksiä ja lapsi ja perhe joko valitaan tai ei valita palveluihin. Edellisessä tapauksessa lapsesta ja perheestä tulee kyseisen palvelun asiakas.[1]

Arviointi ja asiakkaaksi valikointi ovat osa ihmistyön organisaatioiden toimintaa.[2] Mitä eriytyneempi palvelu on, sitä tarkemmin arviointia tehdään niin asiakkaaksi ottamisen kuin asiakkuuden aikana. Arviointi suuntaa sitä, millaiseksi ymmärrys lapsen ja perheen tilanteesta ja siihen tarvittavista toimista muodostuu.[3] Arviointi on aina seurauksellista, koska lasta koskevaa ratkaisua tai päätöstä ei voi tehdä ilman arviointeja.[4] Lapsen

tilanteen arviointia on kuitenkin tutkittu Suomessa varsin vähän,[5] vaikka lapsiperhepalveluissa otetaan vahvasti kantaa siihen, millaisia lapsuutta ja perhe-elämää kuormittavia asioita pidetään palveluita vaativina ja miten käytännössä syntyy oikeus saada palveluita ja velvollisuus tarjota niitä. Tutkimustietoa tarvitaan tukemaan niin asiakastyötä kuin palvelujärjestelmän kehittämistä. Kun lapsiperhepalveluita halutaan kehittää esimerkiksi niiden vaikuttavuutta ja oikea-aikaisuutta vahvistaen, on oleellista tietää, miten lasten ja perheiden palveluiden tarve on määritelty ja arvioitu.

Tarkastelemme tässä luvussa lapsiperhesosiaalityössä ja lastensuojelussa tehtäviä arviointeja. Arvioinnit tarkoittavat lapsen ja perheen palvelutarpeen tai lastensuojelutarpeen arviointeja mutta myös muuta asiakasprosessin aikana tehtävää lapsen tilannetta seuraavaa ja tuen tarpeita kartoittavaa arviointia. Siksi käytämme käsitettä lapsen tilanteen arviointi kuvaamaan ammattilaisten tekemiä arviointeja lapsiperhesosiaalityössä ja lastensuojelussa. Teemme luvussa aikalaiskuvausta tilanteessa, jossa sosiaalihuoltolain voimaantulosta on kulunut vajaat kymmenen vuotta ja palvelutarpeen arviointiin ja sen osana lastensuojelutarpeen arviointiin on vakiinnutettu rakenteita ja toimintatapoja. Aikalaiskuvausta tehdään empiirisen aineiston pohjalta, joka on kerätty aikana, jolloin arvioinnin järjestäminen oli vielä kuntien vastuulla ja siirtyminen hyvinvointialueille ja niiden mukaisiin organisointitapoihin oli vasta suunnitteluvaiheessa. Luku kertoo siten käytännöistä ja rakenteista, joista osa on ehkä muuttunut hyvinvointialueelle siirtymisen myötä. Samalla on kuitenkin todennäköistä, että monet arviointiin liittyvät teemat pysyvät samoina, ja siksi aikalaiskuvauksella on merkitystä myös tutkimusajankohtansa jälkeen.

Tavoitteenamme on kuvata arviointien nykykäytäntöjä ja niiden mahdollisia jännitteitä laajan empiirisen aineiston pohjalta, joka nojautuu ekologissysteemiseen näkemykseen arvioinneista ja niiden pohjalta tehtävien ratkaisuiden systeemisestä luonteesta.[6] Luku esittää synteesin ”Lastensuojelu lapsen etuna? Lapsen hyvinvoinnin arviointi lastensuojelussa ja sen rajapinnoilla” -tutkimushankkeen osatutkimusten pohjalta, joita kuvaamme tarkemmin osiossa Näin tutkimus tehtiin. Synteesissä keskitymme ensiksikin arvioinnin rakenteisiin, toiseksi arvioinnin tehtävän ja tarkoituksen tulkintoihin, kolmanneksi arviointia tekevien ammattilaisten osaamiseen ja arviointitekemiseen ja neljänneksi lapsen tilannetta koskeviin tulkintoihin ja lapsen etuun. Osatutkimusten synteesiä edeltää arviointinäkemyksemme teoreettinen perustelu.

Systeeminen näkemys ammattilaisten tekemiin arviointeihin

Vaikka suomalaisessa lastensuojelututkimuksessa arviointi on jäänyt vähälle huomiolle, muualla arviointi on ollut tutkimuksen ja myös oppikirjojen sekä erilaisten arviointia ohjaavien ohjeistusten ja menetelmien kehittämisen aiheena.[7] Tutkimuksissa arviointia on käsitelty joko omana teemanaan tai päätöksentekoon liittyneenä.[8] Työntekijän toiminta, osaaminen, taidot ja menetelmät ovat olleet huomion kohteena, ja niiden luonnetta esimerkiksi lasten kanssa työskentelyssä on kansainvälisesti eritelty paljon.[9]

Työntekijän roolin ohella tutkimuksissa korostetaan myös asiakkaana olevan lapsen ja vanhemman toimintaa ja arvioinnin tekemisen organisatorista sekä yhteiskunnallista ja normatiivista ympäristöä.[10] Tätä arvioinnin tekijöiden, ehtojen ja kontekstien moninaisuutta on teoreettisesti jäsennetty ekologis-systeemisessä teoriassa.[11] Teorian mukaan arviointi ja päätöksenteko tapahtuvat systeemisessä rakenteessa, jossa yhteisö- ja yksilötasoiset tekijät vaikuttavat ja ovat keskinäisessä yhteydessä toisiinsa. Yhteisötasoisten, kulttuuristen, yhteiskuntapoliittisten, institutionaalisten ja organisatoristen tekijöiden lisäksi arviointi on sidoksissa yksilötasoisiin, asiakas- ja työntekijätekijöihin.[12] Asiakastekijöihin kuuluvat asiakkaan toiminta, ominaisuudet ja tilanne, jonka aikana arviointia tehdään. Työntekijätekijöitä ovat arvioinnin osaaminen, menetelmät ja arvot. Organisatorisiin ja yhteisötasoisiin tekijöihin lukeutuvat aika, resurssit, työn tekemisen rakenteet, organisaation arvot sekä yhteiskunnallinen ympäristö laajemmin, kuten palvelujärjestelmä, lainsäädäntö, kulttuuri ja normit.[13]

Systeemisen rakenteen tekijät ovat vuorovaikutteisissa suhteissa keskenään. Siksi esimerkiksi asiakkaana olevan lapsen tai perheen toiminta vaikuttaa työntekijään ja hänen tekemäänsä arviointiin ja päinvastoin. Myös se, miten arvioinnin tekeminen on organisoitu ja resursoitu vaikuttaa työntekijän ja asiakkaan suhteeseen samoin kuin se, jos organisaatiossa on omia ohjeistuksia, menetelmiä tai muita työyksikkökohtaisia käytäntöjä. Niiden käyttö taas vaikuttaa tapoihin ja käytäntöihin, joilla arviointeja tehdään. Organisaatiokohtaiset käytännöt ja yhteiskunnalliskulttuuriset tekijät, kuten arvot ja normit, ohjaavat välillisesti ja välittömästi ammattilaisen arviointia ja suhdetta lapsiin ja perheisiin.[14]

Arvioinnissa kohtaavat julkinen (ammattilaiset arviointitehtävässään) ja yksityinen (lasten ja perheiden henkilökohtainen elämä). Arviointia tekevien ammattilaisten ja arvioinnin kohteena olevien lasten ja vanhempien suhde on hierarkkinen, eikä se ole vapaa vallasta. Tätä vallan epäsymmetriaa on pidetty yhtenä arviointien tekemisen ominaispiirteenä: vaikka ammattilaisten tavoitteena on arvioida tuen ja palveluiden tarpeita yhteistyössä lapsen

ja perheen kanssa ja tehdä yhteisesti jaettuja suunnitelmia tuen saamiseksi, lapsilla ja vanhemmilla on lähtökohtaisesti vähemmän mahdollisuuksia vaikuttaa tuen tarpeen määrittelyyn kuin arviointia tekevillä sosiaalityöntekijöillä.[15] Lisäksi lapsilla saattaa olla vanhempiaan vähemmän keinoja ja osaamista vaikuttaa arviointiin – ja lapsetkin ovat keskenään erilaisia iältään, ominaisuuksiltaan, intresseiltään ja niin edelleen.[16] Vuorovaikutussuhteet, joissa arviointeja tehdään, muodostuvat aina tapauskohtaisesti. Siksi lapsen tilanteen arvioinnin tarkastelu vain yhteen osatekijään (esim. arviointia tekevän sosiaalityöntekijän osaamiseen) keskittyen edellyttää sen systeemisen ympäristön tuntemista, jossa osaamista käytetään.[17]

Se, mitä arvioinnista seuraa, kuuluu oleellisesti arviointiin.[18] Juridishallinnollisessa ympäristössä tehty arviointi voi johtaa päätökseen, joka vaikuttaa ratkaisevasti lapsen ja perheen hyvinvointiin ja oikeuksiin.[19] Siksi tieto arvioinnin seurauksista on välttämätöntä, jotta arviointeja tekevät ammattilaiset voivat tarvittaessa muuttaa epätoivottuihin seurauksiin johtavia arviointikäytäntöjä. Seurauksia koskevan tiedon välttämättömyydestä huolimatta haasteellisena pidetään sitä, mitä tieto seurauksista on ja miten se tulisi hankkia asiakastyön ja palveluiden arvioinnin tueksi.[20] Esimerkiksi tieto lainsäädännön aikarajoissa tehdyistä arvioinneista kertoo kyllä siitä, että lapsi ja perhe ovat päässeet arviointiin aikataulussa, mutta ei siitä, miten tarkoituksenmukainen arviointi on ollut ja miten hyvin lasta ja perhettä kuormittavat tekijät on tunnistettu. Seurauksia koskevan tiedon haasteellisuuteen vaikuttaa myös lasten, perheiden ja arviointitilanteiden moninaisuus ja se, että arviointi ei kuitenkaan ole sama asia kuin päätös. Silti arvioinnin seurauksia ennakoidaan aina myös arviointeja tehtäessä yleisen tavoitteen näkökulmasta: pyrkimys on saada aikaan myönteisiä ja lapsen edun mukaisia muutoksia lapsen ja perheen tilanteessa.

Sovellamme tässä luvussa ekologis-systeemistä näkemystä lapsiperhepalveluissa tehtäviin arviointeihin siinä merkityksessä, että emme rajaudu asiakkaan ja työntekijän suhteen tai heidän ominaisuuksiensa ja näkemystensä tarkasteluun vaan otamme huomioon myös sen ympäristön, jossa arviointeja tehdään. Yhteiskunnallinen ympäristö tarkoittaa tässä luvussa lapsiperhesosiaalityötä ja lastensuojelua, joita toteutettiin kuntaympäristössä (vuodesta 2023 alkaen hyvinvointialueilla) lainsäädännön velvoittamana ja ohjaamana. Keskitymme sosiaalihuoltolain (1301/2014) ja lastensuojelulain (417/2007) mukaiseen arviointiin. Vuodesta 2015 lähtien sosiaalihuoltolain mukaiset, lapsiperhesosiaalityönä tarjottavat palvelut ovat olleet lapsille ja perheille tarkoitettuja peruspalveluita, kun taas lastensuojelulain mukaiset palvelut ovat olleet erityispalveluita, ja kynnys palveluun pääsyyn on korkeampi (tämän teoksen luku 10 käsittelee tarkemmin lapsiperhesosiaalityötä ja lastensuojelua ja niiden välisen rajan tulkintoja).

Sekä lapsiperhesosiaalityössä että lastensuojelussa lapsen kasvua, kehitystä ja terveyttä ja niiden turvaamista tulee arvioida ja arvioinnin pohjalta tehtäviä ratkaisuja tulee tehdä lapsen edun näkökulmasta.

Palvelutarpeen ja lastensuojelutarpeen arviointi sijoittuvat tavallisesti palvelujärjestelmään sisään tulemisen kohtaan. Arviointi käynnistyy yhteydenoton, hakemuksen tai lastensuojeluilmoituksen pohjalta tai siitä, että lapsen asia on tullut sosiaalihuollon tietoon jollakin muulla tavalla. Lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun rajapinnoilla tapahtuvan arvioinnin kohtaa on eri yhteyksissä kuvattu haasteelliseksi lainsäädännön epäselvyyden vuoksi (ks. myös luku 10).[21] Rajan epäselvyys on hankala lisä lähtökohtaisesti vaativana pidetylle arviointityölle.[22] Lastensuojelun asiakkuuden aikana arviointeja tehdään esimerkiksi tukitoimien suunnittelun ja asiakassuunnitelman laatimisen ja tarkentamisen, kiireellisen sijoituksen tai huostaanoton tarpeen, sen valmistelun ja päätöksenteon yhteydessä samoin kuin sijaishuollon aikana eri yhteyksissä. Arviointeja ei kuitenkaan tehdä ainoastaan lainsäädännön edellyttämissä tilanteissa, vaan ne ovat osa sosiaalityön ammatillista työskentelyä. Siksi ammattilaisten arviointi ei aina välttämättä johda hallinnolliseen päätökseen vaan voi ohjata muuten lapsen ja perheen saamaa apua ja tukea ja asiakkuutta laajemmin.[23]

Arviointi tapahtuu lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun ammattilaisten ja lapsen ja perheen suhteessa, ja siihen sisältyy usein monialaista yhteistyötä lapsen läheis- ja ammattilaisverkoston kanssa.[24] Arvioijaan liittyviä tekijöitä määritellään ennen kaikkea lainsäädännön asettamien pätevyysvaatimusten pohjalta. Niiden pohjalta sosiaalityöntekijät ja joissakin tilanteissa sosiaaliohjaajat tekevät arviointeja. Muodollisista pätevyysvaatimuksista huolimatta on mahdollista, että erityinen arvioinnin osaaminen on vähäistä tai satunnaista.[25] Arvioinnissa sosiaalityöntekijän osaamista ja ammattitaitoa tarvitaan erityisesti lapsen hyvinvoinnin, kasvun ja kehityksen tulkinnassa. Ratkaisut, joilla lapsen tilanteeseen pyritään vaikuttamaan, edellyttävät harkinnan ja tietoon pohjautuvan päättelyn taitoa.[26] Suomessa on joissakin yhteyksissä kritisoitu arvioinnin osaamisen työntekijäkohtaisuutta ja esitetty toiveita systemaattisten ja yhdenmukaisten arviointimenetelmien vakiinnuttamisesta työntekijäkohtaisesti vaihtelevien arviointien vähentämiseksi.[27] Painotukset strukturoitujen arviointikäytäntöjen ja tapauskohtaiseen harkintaan perustuvien käytäntöjen välillä tunnetaan myös kansainvälisesti jo useamman vuosikymmenen ajalta.[28] Siksikin on tärkeää päivittää tietoa siitä, miten Suomessa arvioidaan lapsen tilannetta nykyisessä lapsiperhepalveluiden järjestelmässä ja lapsimyönteisyyttä ja lapsen oikeuksia korostavan kansallisen strategiatyön myötä.[29]

Lapsen tilanteen arvioinnista palvelujärjestelmän rakenteissa

Sosiaalihuoltolain (1301/2014) voimaantulon jälkeen palvelutarpeen arviointiin on luotu kunnissa erilaisia arviointia toteuttavia rakenteita. Yleisin lapsen palvelutarpeen arvioinnin järjestämis- ja tuottamisrakenne on erillinen palvelutarpeen arviointiyksikkö (esimerkiksi palvelutarpeen arviointitiimi), joka kuuluu yleisten sosiaalihuollon lapsiperhepalvelujen palvelukokonaisuuteen. Arviointia tehdään myös lastensuojelun arviointitiimeissä. Muita rakenteellisia vaihtoehtoja on arviointien tekeminen osana lapsiperhesosiaalityötä tai lastensuojelua ilman erillisiä arviointiyksiköitä, jolloin arviointeja tehdään ”lastensuojelun avohuollon tiimeissä”, ”lapsiperheiden sosiaalityön tiimeissä”, ”lastensuojelun ja perhesosiaalityön tiimeissä” tai ”moniammatillisissa tiimeissä”. Tämä arvioinnin tekemisten rakenteiden moninaisuus – tai mosaiikki – on keskeistä, koska rakenne ilmiselvästi ohjaa orientaatiota, jolla arviointia aletaan tehdä.[30] Mosaiikissa eri rakenteiden ketjuuntuminen – alkuvaiheen arvioinnin vaikutus seuraavan vaiheen arviointiin ja lopulta mahdollisesti päätöksiin[31] – on merkityksellinen asia, koska yhtäältä rakenne voi ohjata ammattilaisten arviointihorisonttia ja toisaalta eri rakenteissa voi kehittyä omia paikallisia tapoja tulkita lapsen ja perheen tilannetta. Kyselyaineiston pohjalta tunnistetaan esimerkiksi eroja niissä painotuksissa, joilla työntekijät orientoituvat arvioinnin tekemiseen: lapsikeskeisyys korostuu arvioinnin lähestymistapana painokkaammin lastensuojelussa, kun taas lapsiperhesosiaalityön palveluissa sosiaalityöntekijät suuntautuvat perhekeskeisesti.[32]

Arviointia tehdään ensisijaisesti sosiaalityöntekijän ja sosiaaliohjaajan työpareissa tai erilaisissa tiimirakenteissa. Vaikka palvelutarpeen arviointia voidaan tehdä myös yksin, työpari- tai tiimitoteutus on yleistä. Arviointiin liittyviä kysymyksiä viedään myös monialaisiin rakenteisiin. Osa niistä perustuu kiinteään yhteistyöhön (kuten systeeminen tiimi), osa konsultaatioon. Monen arvioijan arviointeja painotetaan tärkeinä käytäntöinä erityisesti vaativissa asiakastilanteissa.[33] Monialaiseen tiimiin kuuluu edustajia esimerkiksi nuorisotyöstä, koulusta, varhaiskasvatuksesta, terveydenhuollosta tai poliisista.

Rajantekoa perus- ja erityispalveluiden, toisin sanoen lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun välillä ohjataan paikallisilla ohjeistuksilla mutta ei aina. Paikalliset ohjeistukset tarkoittavat organisaation tekemiä linjauksia siitä, millaisissa tilanteissa lapsi tulee ohjata lastensuojeluun tai vastaavasti lapsiperhesosiaalityöhön. Kyselyn mukaan noin joka toisessa työpaikassa on määritetty kriteerit lapsen lastensuojelun tarpeelle ja noin joka toisessa työpaikassa kriteereitä ei ole tai sosiaalityöntekijä ei tiedä, onko kriteereitä

olemassa (ks. myös luku 10). Lähtökohta ohjeistuksille ja kriteereille on lainsäädännössä, jota on tulkittu paikalliseen käyttöön sopivaksi. Kirjallisten ja yhteisesti julkilausuttujen ohjeistusten rinnalla on toisenlaisia ohjeistuksia, kuten esihenkilöiden yksittäistilanteissa antamia ohjeistuksia. Tämänkaltaisten rutiinien olemassaolo kertoo osaltaan siitä, kuinka vaativaa on soveltaa lainsäädäntöä yksittäisen lapsen tai perheen tilanteeseen.[34] Samanaikaisesti kuitenkin puuttuu arvioinnin laatuun tai mahdollisiin virheisiin liittyvää ohjeistusta ja jaettua normistoa, mitä voi pitää ongelmallisena arvioinnin asiakasturvallisuuden kannalta.[35]

Tulkinnat lapsen tilanteen arvioinnin tehtävästä

Se, mitä tarkoitusta varten lapsen tilannetta arvioidaan, näkyy tässä aineistossa erilaisina tulkintoina. Niistä voi erottaa kaksi ääripäätä, joista toisessa nähdään arviointi palveluun ohjaamisena ja toisessa lapsen ja perheen ongelman ratkaisemisena. *Arviointi palveluiden ohjaamisen tarkoituksessa* on vahvasti esillä ammattilaisten yhteiseksi tarkoitetussa palvelutarpeen arviointilomakkeessa, joka oli tutkimusajankohtana kokeiluvaiheessa Kanta-järjestelmässä. Lomakkeessa ammattilaiselta odotetaan kannanottoa ja perustelua palvelun tarpeesta arviointityön tuloksena lausekkeella ”ammattihenkilön johtopäätökset asiakkaan tilanteesta sekä sosiaalipalvelujen ja erityisen tuen tarpeesta”. Tämä kohta on harvoja pakotettuja lomakkeen täyttökohteita. Lomake itsessään on laaja, mutta sen sisältämä ”institutionaalinen käsikirjoitus” (*institutional script*)[36] nojautuu siihen, että arvioinnilta ehdottomasti edellytettävä asia on arvio siitä, tarvitseeko lapsi tai perhe palvelua. Toisen ääripään tulkinta painottaa sitä, että *arvioinnin tarkoitus on ratkaista lapsen tai perheen ongelmia*. Arviointi on silloin vääjäämätön osa lastensuojelun muutostyötä ja liudentuu siihen. Tämä tulkinta oli vahvimmillaan asiakasnäkökulmaisessa tarkastelussa kokemusasiantuntijoiden ryhmähaastatteluissa.[37]

Ääripäiden tulkintojen väliin jää kirjo näkemyksiä arvioinnin tehtävästä. Esimerkiksi esihenkilöiden haastatteluissa edellä kuvatut tulkinnat limittyvät ja laajentuvat.[38] Moniammatillisesti toteutetussa arvioinnissa taas on paikoin epäselvyyttä arvioinnin tehtävästä.[39] Strukturoitujen arviointivälineiden käytön tavoitteeksi liitetään yhtäältä konkreettisten palvelutarpeiden ja lapsen, vanhemman ja perheen hyvinvoinnin kuormitus- ja voimavaratekijöiden kartoittaminen ja toisaalta se, että kartoitus itsessään on muutokseen tähtäävää asiakastyötä.[40] Ääripäät havainnollistavat joka tapauksessa sitä, että arvioinnin eriyttämistä ainoastaan palvelutarpeen arvioimiseksi voidaan perustella erillisenä tehtävänä ja organisatorisena rakenteena.

Muutostyöhön kytkeytyvä arviointinäkemys puhuu toisenlaisen tehtäväjaon ja rakenteen puolesta. Silloin myös ammattilaisen osaamiseen kohdistuu odotuksia laaja-alaisista tiedoista ja taidoista.[41]

Ammattilaisten arvioinnin osaaminen ja tekemisen tavat

Arviointi ammattilaisten tekemisenä näkyy tässä aineistossa ennen kaikkea käsityömäisyytenä ja lapsi- ja perhekohtaisesti räätälöityinä käytäntöinä. Käsityömäisyyttä ja räätälöintiä tarvitaan, jotta tilanne- ja tapauskohtaisten tekijöiden parissa päästään työskentelemään ja saavutetaan yhteistä ymmärrystä lapsen tilanteesta arvioinnissa mukana olevien kesken.[42] Tapauskohtainen tiedon keruu ja työstäminen on yhdenmukaisesti jaettu pyrkimys ammattilaisten arvioinneissa.[43] Kyselyaineiston mukaan sosiaalityöntekijät tarkastelevat usein lapsen tarpeita, sosiaalista ympäristöä ja ihmissuhteita. Työntekijöiden välillä on kuitenkin eroja: lapsikeskeisesti arviointia tekevät sosiaalityöntekijät tarkastelevat lapsen riski- ja uhkatekijöitä useammin kuin ei-lapsikeskeisesti arviointia tekevät sosiaalityöntekijät.[44]

Laajan sosiaalityöntekijäjoukon tavoittaneen kyselyn mukaan arviointia pohjataan vain harvoin teoreettiseen tietoon tai strukturoituun tekemisen tapaan. Verrattuna 2010-luvun alkuun tutkimustietoon ja teoreettiseen ajatteluun pohjautuva arviointi on vähentynyt.[45] Arvioinnin teoreettiseksi pohjaksi nimetään nyt pikemminkin lainsäädäntö kuin lastensuojelua tai lapsen hyvinvointia käsittelevät teoriat. Jos jälkimmäisiä nimetään, viitataan yleensä kiintymyssuhdeteoriaan. Lisäksi arviointia dokumentoivan lomakepohjan sanotaan ohjaavan arviointia. Näiden lisäksi mainitaan yksittäisiä viitekehyksiä tai arviointimenetelmiä, kuten ruotsalainen Barns behov i centrum (BBIC) tai ARVOA© -menetelmä. Lisäksi jotkut vastaajista katsovat systeemisen lastensuojelun työmallin ohjaavan myös arviointia. Samalla ajanjaksolla on kuitenkin nähtävissä ammattilaisten arviointiosaamisen monipuolistumista ja vahvistumista. Osaamisen vahvuutta sosiaalityöntekijät kokevat lapsen kohtaavassa osaamisessa ja oikeudellisessa osaamisessa, kun taas epävarmuutta koetaan päihde- ja mielenterveysosaamisessa, lapsen kaltoinkohtelun ja väkivaltaisuuden tunnistamisessa sekä kehityspsykologisessa ja kriisi- ja traumaosaamisessa (ks. luku 7).

Arviointeja yhdenmukaistavat arviointimenetelmät ovat yhtä aikaa toivottuja ja vierastettuja. Tutkimuksessa tarkasteltiin erityisesti ARVOA© -menetelmää, johon suhtautuminen jakautuu kriittisesti myönteiseen ja kielteiseen kantaan. Kriittisesti myönteisessä kannassa menetelmässä nähdään mahdollisuuksia mutta myös parantamisen varaa sen käytettävyydessä. Suurin osa menetelmää käyttäneistä tai kokeilleista työntekijöistä näkee, että

tarkka arviointimenetelmä voi hyödyttää arviointityöskentelyä esimerkiksi muistilistana ja keskustelurunkona, jotka ohjaavat sekä työntekijää että asiakkaita tarkastelemaan perheen tilannetta erilaisista, ehkä uusistakin näkökulmista.[46] Kysyntää strukturoiduille arviointivälineille ja viitekehyksille on. Huomionarvoista on kuitenkin se, että tutkimuksessa tarkasteltu ARVOA© -menetelmä tai joillakin paikkakunnilla käytössä oleva BBIC-viitekehys eivät ole validoituja arviointimenetelmiä.[47]

Asiakasnäkökulmaa valottavissa kokemusasiantuntijoiden ryhmähaastatteluissa yhdenmukaisiin arviointimenetelmiin suhtaudutaan varauksellisen myönteisesti. Uhkana pidetään yksilöllisyyden menettämistä: arvioinnissa tarvitaan monipuolista ja tilannekohtaisesti merkityksellistä tietoa, eikä arviointimenetelmä saa kaventaa sitä.[48]

Esihenkilöiden haastatteluiden mukaan työskentely vieraskielisten asiakkaiden kanssa vaatii työntekijältä osaamista tulkkien ja kääntäjien käytössä sekä arvioinnin prosessin yksityiskohtaista avaamista. Tulkin käyttö kuvataan asiakkaan ja työntekijän oikeusturvakysymyksenä. Siihen liittyy kuitenkin käytännön ongelmia esimerkiksi silloin, kun tarvitaan heikosti saatavissa olevia harvinaisten kielten tulkkeja. Ongelmina mainittiin myös tilanteet, joissa työntekijän on vaikea arvioida tulkkauksen laatua tai asiakas kieltäytyy tulkin käytöstä. Lisäksi vieraskielisten lasten ja vanhempien tilanteen arvioiminen ja tulkkien käyttöön liittyvät ratkaisut ja ammattilaisten harkintaa helpottavat säännöt ja käytännöt vaihtelevat organisaatioiden välillä.[49]

Lapsen tilanteen määrittely ja lapsen etu

Se, mitä arvioidaan, kun arvioidaan lapsen tilannetta, saa tutkimuksessa erilaisia sisältöjä vaihdellen sen mukaan, onko arvioinnin sisällöissä kysymys lapsen, vanhempien vai perheen tilanteen arvioinnista. ”Tilanne” viittaa yleisesti tapauskohtaisesti tunnistettaviin tarpeisiin, ja tarpeet nähdään palveluiden kannalta. Esimerkiksi Kanta-järjestelmän palvelutarpeen arviointia ohjaava lomake kohdistaa katseen muun muassa lapsen tarpeisiin, osallisuuteen, arkeen ja kasvuympäristöön sekä lapsen tasapainoiseen kehitykseen ja hyvinvoinnin turvaamiseen. Muita sisältöjä ovat perheen tausta, perhesuhteet ja muut sosiaaliset suhteet, asuminen ja perheen olosuhteet, vanhempien terveys ja hyvinvointi, vanhempien päihteidenkäyttö sekä vanhempien valmiudet, huolenpito ja kasvatus.[50] Lisäksi kartoitetaan muun muassa kotoutumiseen, työllisyyteen ja toimeentuloon liittyviä asioita. Esitetty luettelo tarkasteltavista asioista ei ole kattava mutta tuo näkyviin sen laajuuden, jolla lapsen tilanteen arviointia lähestytään. Sama laajuus näkyy ARVOA© -menetelmän lomakkeissa.[51] Laajuudesta huolimatta – tai juuri

sen vuoksi – teemoitus on epätarkkaa suhteessa lapsiperhesosiaalityössä tai lastensuojelussa tehtävään arviointiin.

Pyrkimys työskennellä lapsen kanssa ja kuulla arvioitavana olevan lapsen näkemyksiä näkyy toistuvasti tutkimuksen aineistossa. Kyselyaineiston mukaan sosiaalityöntekijöiden tietoisuus lapsen etua ja oikeuksia huomioivasta arvioinnista on lisääntynyt kuluneen kymmenen vuoden aikana.[52] Osa kuvaa arvioinnin työskentelyotettaan lapsikeskeiseksi. Ryhmähaastatteluaineistossa ammattilaiset kertovat pyrkivänsä aina tapaamaan lasta ja selvittämään lapsen tilannetta vanhempien ja perheen kokonaistilanteen rinnalla.[53] Usein tässä yhteydessä tuodaan kuitenkin esiin sitä, että lasten kanssa työskentely ja lasten näkemysten kuuleminen edellyttäisi enemmän aikaa kuin työntekijöillä on käytössään.

Lapsen näkemyksiä laajempi näkökulma lapsen edun periaatteeseen on kuitenkin heikosti esillä tässä aineistossa. Kanta-järjestelmän lapsen ja perheen palvelutarpeen arvio -lomake sisältää osioita, joissa lapsen näkemyksiä ja olosuhteita odotetaan selvitettävän, mutta esimerkiksi palveluihin ottamista tai ottamatta jättämistä ei ohjeisteta tekemään lapsen etua punnitsemalla.[54] ARVOA© -menetelmässä on lapsen näkemyksille oma lomakkeensa, jolla voidaan vahvistaa lapsen osallisuutta. Lomakkeiden kysymyksistä useimpia on kuitenkin vaikea sijoittaa lapsen edun ulottuvuuksille, koska kysymyksistä ei sellaisenaan käy ilmi, mikä arvioitavien tekijöiden vaikutuksen ajatellaan olevan suhteessa lapsen etuun tai lastensuojelun tehtävään. Kysymyksiin saattaa sisältyä implisiittisiä oletuksia syy-seuraussuhteista, mutta näiden taustaoletusten päättely on kiinni vastaajasta ja työntekijästä.[55] Eri osatutkimusten pohjalta lapsen etu näyttääkin olevan arviointia ohjaava yleinen orientaatio, jonka tarkempi erittely jää kuitenkin etäiseksi, koska painotus on lasten näkemysten esiin tuomisessa tai lasten kanssa työskentelyssä.

Johtopäätökset ja pohdinta

Aikalaiskuvaus lapsen tilanteen arvioinnista lastensuojelussa sekä lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun rajapinnoilla on tuonut näkyviin moninaisuutta, jolla arvioinnin tekemistä organisoidaan ja sen tarkoitukseen ja tekemiseen orientoidutaan. Arvioinnin käytännöt ja rakenteet saavat eri muotoja ja sisältöjä niissä ympäristöissä, joissa arviointia tehdään. Moninaisuudessa on tunnistettavissa jännitteitä, joiden ääreen on vielä tarpeellista pysähtyä hetkeksi. Käsittelemme kolmea jännitettä, joissa ovat läsnä peruskysymykset siitä, mitä, miten, missä ja miksi lapsen tilannetta arvioidaan.

Ensimmäinen jännite liittyy *tapauskohtaisen arvioinnin ja arviointia ohjaavien yhdenmukaisten arviointimenetelmien suhteeseen*. Tutkimuksessa on tunnistettu käsityömäinen ja räätälöivä, ammattilaisten tapauskohtaista

harkintaa korostava puhe arviointien tekemisestä.[56] Siinä käytetään vähän tai ei lainkaan arviointimenetelmiä, joiden tarkoitus on strukturoida ja ohjata ammattilaisen arviointia. Tämän käytännön vastinpariksi toivotaan vakiinnutettavaksi sellaista arviointikäytäntöä, joka nojautuisi yhdenmukaisiin ja strukturoituihin arviointimenetelmiin. Tämä jännite on tunnistettavissa yleisesti lastensuojelun arviointeja käsittelevässä kirjallisuudessa. Sitä on kuvattu esimerkiksi tapauskohtaisen järkeilyn ja teknillisrationaalisen arviointityylin välisenä jännitteenä.[57] Jännite on hyvä tunnistaa suomalaisessa lastensuojelussa ja pyrkiä vähentämään vastakkainasettelua arviointityylien välillä. Jos yhdenmukaisuuteen pyrkiviä arviointimenetelmiä vahvistetaan, niitä on välttämätöntä kehittää, testata ja arvioida tutkimusperustaisesti.[58]

Samanaikaisesti havainto ammattilaisten tapauskohtaisesta orientoitumisesta lapsen ja perheen tilanteen arviointiin ilman, että se sanoitetaan teoreettisen ymmärryksen pohjalta, on muistutus sosiaalityön ammatillisen perinteen heikosta tunnistamisesta. Tapauskohtaisen sosiaalityön perusrakennehan on struktuurissa, jolla työskentelyä, tässä tapauksessa arviointia, toteutetaan. Esimerkiksi sosiaalityön klassikkona pidetty Mary Richmond korosti arvioinnin systemaattisuutta jokaisen kohdattavan ihmisen tilanteessa ammatillisen toiminnan perusrakenteena.[59] Käsityömäisen, räätälöivän ja tapauskohtaisen arvioinnin tekemisen tapa hyötyy nykyistä tarkemmasta kytkennästä sosiaalityön teoriaperinteeseen ja sen kritiikin tuntemisesta.

Toinen jännite liittyy siihen, *miten lapsen tilanteen arvioinnin merkitys nähdään*. Tässä tutkimuksessa on tunnistettu se, että arviointi nähdään yhtäältä ehtona palveluihin ohjaamiseen ja toisaalta osana muutostyötä. Olemme aiemmin todenneet, että nämä ääripäät realisoituvat myös organisatorisina rakenteina (arviointi eriytettynä tehtävänä vs. arviointi osana muuta sosiaalityötä). Koska ne nojautuvat erilaiseen tietoon ja edellyttävät tuekseen erilaisia rakenteita, ei ole lainkaan merkityksetöntä, miten arvioinnin tehtävä nähdään. Mitä enemmän palvelujärjestelmässä on kohtia, joissa arviointeja tehdään, sitä tärkeämpää on määrittää se tarkoitus, miksi arviointia kussakin kohdassa tehdään ja luoda sille tarkoituksenmukainen rakenne sekä osaamis- ja resurssipohja.

Kolmanneksi kysymys siitä, *mitä arvioidaan, kun arvioidaan lapsen tilannetta palveluissa*, on jännite, jonka sosiaalihuoltolain mukaiset lapsiperhesosiaalityön palvelut ja niitä ohjaava lainsäädäntö ovat tuoneet polttavasti näkyviin. Lainsäädäntö sanoittaa arviointia lapsen ”kehityksen ja terveyden” turvaamisena, mutta se, mitä siihen tulee sisällyttää ja miten lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun tarpeen tunnistamista tulee tehdä, on epäselvää (ks. myös luvut 7 ja 10).[60] Puhe palveluiden tarpeesta on

leimallista tässä aineistossa, ja sen keskeisyys on vahvempaa kuin riskien ja oikeuksien arviointi. Tästä huolimatta jää avoimeksi, mitä ”tarve” on ja millaisten asioiden kautta se määrittyy. Siksi avoimeksi jää myös arvioinnin systeemin eri osatekijöiden alueilla se, millaisiin tarpeisiin pyritään vastaamaan lapsiperhesosiaalityön tai vastaavasti lastensuojelun palveluilla. Näitä määrittelyaukkoja täytetään erilaisilla organisaatiokohtaisilla ja paikallisilla ohjeistuksilla ja tottumuksilla. Niistä osoituksena on esimerkiksi lastensuojelun palveluihin pääsyyn liitetty vastentahtoisuuden oletus, joka erottaa lapsiperhesosiaalityön lastensuojelusta (ks. luku 10).

Lapsen edun kiteytymistä lasten kanssa työskentelyksi ja lasten näkemysten kuulemiseksi voi pitää myös yhtenä yrityksenä vahvistaa ”lapsen tilanteen” määrittelyn aukkoisuutta. Lapsen kanssa työskentely ja lasten näkemysten kuuleminen ovat tärkeitä, mutta lisäksi oleellista on lapsen oikeuksia laajasti tutkineen Kirsten Sandbergin[61] muistutus siitä, että vaikka ammattilaisten tehtävänä on kuulla ja ottaa huomioon lapsen näkemykset, ammattilaisten velvollisuus on tehdä arvio lapsen edusta. Ammattilaisen arvio ei välttämättä ole sama kuin lapsen näkemys. Tätä velvollisuutta toteutetaan myös silloin, kun arvioidaan lapsen palvelutarvetta lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun rajapinnalla tai lapsen tilannetta lastensuojelussa. Strukturoidut välineet ja lomakkeet eivät sellaisenaan ratkaise kysymystä lapsen edun arvioinnista, vaan sen arvioiminen on aina ammattilaisen erillisesti tehtävää, tietoon perustuvaa päättelyä ja ammatillista harkintaa.

Luvun lopputulema onkin seuraava: ilman nykyistä tarkempaa, tutkimuksellisesti perustellumpaa ja jaetumpaa ymmärrystä siitä, mitä lapsen tilanteesta tulee arvioida lapsiperhesosiaalityössä ja lastensuojelussa ja milloin ”kehityksessä ja terveydessä” on aihetta palveluille, on vaikea vastata siihen, miten ja miksi arviointia tulisi organisoida, johtaa, tehdä tai seurata. Ymmärrystä kaivataan erityisesti nykyisessä yhteiskuntapoliittisessa tilanteessa, jossa pyritään lisäämään lasten ja perheiden palveluihin ehkäiseviä ja varhaisen tuen palveluita ja vähentämään tarvetta lastensuojelun palveluille.[62] Mitä enemmän ja mitä moninaisempia palveluita on, sitä enemmän tarvitaan ammattilaisten arviointeja siitä, missä ja miten lapsia ja perheitä tuetaan ja mihin tekijöihin tuen tarve perustetaan. Ja sitä enemmän tarvitaan jaettua ymmärrystä ja tietopohjaa siitä, mitä arvioinnissa tulee arvioida.

Keskeiset tutkimushavainnot

- Ammattilaiset arvioivat lapsen tilannetta moninaisissa ja vaihtelevissa organisatorisissa rakenteissa, joissa arvioinnilla pyritään palveluvalikointiin tai muutostyön tukemiseen.
- Arviointia ei tehdä vain lainsäädännön edellyttämissä tilanteissa, vaan se on erottamaton osa sosiaalityön ammatillista työskentelyä ja aina myös seurauksellista.
- Lapsen tilanteen arviointi vaatii edelleen sen täsmentämistä, mitä, missä, miten ja miksi arvioidaan. Tämä täsmennystarve koskee kokonaisvaltaisesti arviointia omassa ekologis-systeemisessä ympäristössään.
- Tapauskohtaisen, käsityömäisen ja strukturoidun arvioinnin välistä jännitettä tulee lähestyä tutkimusperustaisesti.

Näin tutkimus tehtiin

Luku pohjautuu ”Lastensuojelu lapsen etuna? Lapsen hyvinvoinnin arviointi lastensuojelussa ja sen rajapinnoilla” -tutkimushankkeen osatutkimuksiin. Tutkimushankkeessa lapsen tilanteen arviointia ja lapsen hyvinvoinnin tulkintoja tarkasteltiin tilanteissa, joissa sosiaalityöntekijät ja muut ammattilaiset tekevät ratkaisuja lastensuojelussa ja sen rajapinnoilla siitä, miten, missä ja kenen lasta ja perhettä tulee tukea. Tutkimus oli sosiaali- ja terveysministeriön rahoittama VTR-tutkimus ajalla 1.4.2021–31.12.2022. Tutkimuksen eettinen ennakkoarviointi toteutettiin Tampereen yliopistossa.

Luku kokoaa osatutkimusten tuloksia ja on siksi luonteeltaan synteesi alkuperäisaineiston analyysin sijaan. Sen pohjana on eri menetelmin kerätty moninäkökulmainen, valtakunnallinen aineisto, joka on esitelty taulukossa 3. Aineiston hankintaa on ohjannut luvussa kuvattu ekologis-systeeminen näkemys arvioinnista. Luvussa tutkimustuloksia on luettu yhteen ja kysytty, millaisia käytäntöjä ja rakenteita lapsen tilanteen arvioinnista on tunnistettavissa. Kokonaiskuvan rakentaminen on vahvasti tulkinnallista, koska osatutkimukset on tehty eri ottein, menetelmin ja aineistoin. Tulosluvuissa tehdään viittauksia niihin artikkeleihin tai käsikirjoituksiin, joissa aihetta on tarkasteltu.

Taulukko 3. Tutkimusaineiston kuvaus.

Aineisto	Aineiston tehtävä
Valtakunnallinen kysely lastensuojelun sosiaalityöntekijöille (N = 373)	Arvioinnin osaaminen, arvioinnin tietopohja, arvioinnin käytännöt lastensuojelussa
Valtakunnallisesti toteutetut vinjettipohjaiset ryhmähaastattelut (N = 28) arviointeja tekevien ammattilaisten (120) kanssa. Vinjetti on kuvattu kokonaisuudessaan luvussa 10.	Arviointien tekeminen lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun rajapinnoilla
Valtakunnallisesti toteutetut haastattelut esihenkilöiden kanssa (N = 17)	Arviointityön johtaminen ja organisointi
Valtakunnallisesti toteutetut vinjettipohjaiset ryhmähaastattelut lastensuojelun kokemusasiantuntijoiden kanssa: 14 ryhmää, 41 osallistujaa (nuoria, joilla oli oma kokemus lastensuojeluasiakkuudesta ja vanhempia, joiden lapsi oli ollut lastensuojelun toimien kohteena)	Arviointi lapsiperhesosiaalityön ja lastensuojelun rajapinnoilla asiakasnäkemyksenä
Lastensuojelutilasto, Sotkanet vuosilta 2015–2021, lainsäädäntö, valtakunnalliset politiikkaohjelmat	Arviointeihin liittyvien keskeisten toimenpiteiden määrällisen muutoksen tarkastelu, arviointia ohjaava säännöstö ja ohjaus
Palvelutarpeen arviointilomake (Kanta-järjestelmä)	Asiakastilanteen arvioinnin ja sen dokumentoinnin ohjeistus
ARVOA© -menetelmä: lomake, työntekijöiden ryhmähaastattelut (N = 6, 28 osallistujaa) ja asiantuntijapaneeli (N = 3, osallistujia 11)	Strukturoidun arviointimenetelmän käyttö ja sisältövaliditeetti

Kanta-järjestelmässä olevaa palvelutarvearviointilomaketta ja ARVOA© -menetelmän lomaketta lukuun ottamatta muu aineisto on tuotettu tutkimuksen käyttöön joko kyselyyn tai haastatteluun vastaamalla, eläytymällä ryhmähaastattelutilanteessa esitettyyn kuvitteelliseen asiakasyhteydenottoon (vinjetti on kokonaisuudessaan esitetty luvun 10 osiossa Näin tutkimus tehtiin) tai esittämällä näkemyksiä asiantuntijapaneelin työpajoissa. Tutkimuksessa ei ole aineistoa, joka kuvaisi lapsen tilanteen arviointia sellaisena, kuin se tapahtuu ammattilaisen, työparin tai tiimin ja lapsen ja hänen perheensä kohtaamisena. Aineistossa voi siksi olla elementtejä, jotka kertovat enemmän siitä, mitä pidetään sosiaalisesti hyväksyttävänä kertoa arvioinnista kuin siitä, miten vastaaja itse tekee arviointia. Ei ole myöskään varmuutta siitä, että tutkimuksen tekijät ovat ymmärtäneet aineistossa esiintyvät käsitteet samalla tavalla kuin informantit ovat ajatelleet, koska arviointi on käsitteenä varsin jäsentymätön.

II
PALVELUT JA ASIAKKAAN TILANTEEN ARVIOINTI

6
Lapsen tilanteen arviointi lastensuojelussa ja lapsiperhesosiaalityössä. Aikalaiskuvausta

1. Kivinen 1994.
2. Hasenfeld 2010.
3. Jaakola 2020.
4. Lamponen 2022.
5. Hietamäki 2015; Jaakola 2020.
6. Shlonsky & Benbenishty 2014; Fluke ym. 2020.
7. Gillingham 2011; Mainstone 2014; Vis & Lauritzen 2020; Havnen ym. 2021.
8. Benbenishty ym. 2015; Berrick ym. 2016; Burns ym. 2017.
9. Samsonsen & Willumsen 2014; Hayes & Spratt 2014; Whittaker 2018.
10. Jaakola 2020; Lamponen 2022.
11. Fluke ym. 2014; 2020.
12. Fluke ym. 2020.
13. Baumann ym. 2011.
14. Mt.
15. Milner & O'Byrne 2002.
16. Knezevic 2017.
17. Bauman ym. 2014.
18. Shlonsky & Benbenishty 2014.
19. Lamponen 2022.
20. Shlonsky & Benbenishty 2014.
21. Wilen 2018; Yliruka ym. 2022.
22. Jaakola 2020.
23. Saastamoinen 2016; Jaakola 2020.
24. Lamponen ym., tulossa 2024.
25. Jaakola 2020.
26. Broadley 2021; Lamponen 2022.
27. STM 2013.
28. Jaakola 2020.
29. Valtioneuvosto 2021b.
30. Veistilä & Heino, tulossa 2024; Repo & Pösö 2024.
31. O'Sullivan 2011, 2–3.
32. Jaakola ym. 2023.
33. Lamponen ym., tulossa 2024.
34. Mt.
35. Jaakola & Pösö 2022.
36. Hasenfeld 2010.
37. Aarnio & Pösö 2023.
38. Veistilä & Heino, tulossa 2024.
39. Lamponen ym., tulossa 2024.
40. Aaltio ym. 2023.
41. Aarnio & Pösö 2023.
42. Lamponen & Aarnio 2024.
43. Repo & Pösö 2024.
44. Jaakola ym. 2023.
45. Jaakola & Vornanen 2024.
46. Aaltio ym. 2023.
47. Mt.
48. Aarnio & Pösö 2023.
49. Heino ym. 2023.
50. Aarnio ym. 2023.
51. Aaltio ym. 2023.
52. Jaakola & Vornanen 2024.
53. Mt.; Repo & Pösö 2024.
54. Aarnio ym. 2023.
55. Aaltio ym. 2023.
56. Lamponen & Aarnio 2024.
57. Platt & Turney 2013; Hietamäki 2015; Jaakola 2020.
58. Aaltio ym. 2023.
59. Richmond 1957.
60. Lamponen & Aarnio 2024.
61. Sandberg 2018.
62. Valtioneuvosto 2021b.